

UDK: 32Budak, M."1912/1915"
94(497)"1914"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 2. 2. 2025.

Prihvaćeno: 30. 7. 2025.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v57i2.35000>

Sudbina jedne hrvatske obitelji u vrtlogu Velikoga rata: supružnici Mile i Ivka Budak od predraća do sloma Srbije (1912. – 1915.)

TONI DUKIĆ
Split, Hrvatska
toniduki05@hotmail.com

EDI MILOŠ
Filozofski fakultet u Splitu
Split, Hrvatska
emilos@ffst.hr

U članku se prikazuje jedan od ključnih odsječaka života i djelovanja književnika i političara Mile Budaka, od 1912. do 1915., posebice njegova tadašnja ratna iskustva, s naglaskom na austrougarsko zarobljeništvo u Srbiji uoči sloma srpske vojske, i „albansku golgotu”. Rad se temelji na objavljenim i neobjavljenim izvorima te odgovarajućoj literaturi, a prije svega na obilnoj korespondenciji Mile Budaka sa suprugom Ivkom, pohranjenoj u Papinskom hrvatskom zavodu svetoga Jeronima u Rimu. Dopisivanje supružnika pokazalo se riznicom podataka koji nedvojbeno rasvjetljuju određene nepoznanice iz razdoblja sazrijevanja – u svakom pogledu – kontroverznoga pisca i budućega ustaškog doglavnika.

Ključne riječi: Mile Budak; Prvi svjetski rat; hrvatski ratni zarobljenici; austrougarska vojska; balkansko bojište 1914.

*Danas idem na ispovjed dušice i molit ću se puno puno za
nas i za našu skorbu tako liepu prekrasnu budućnost.*

Pismo Ivke Toma Mili Budaku, 12. 6. 1913.¹

*Vjenčali smo se upravo u anđeoskom optimizmu, koji su
račundžije smatrali – ludošću. I bili smo – Sretni.*

*Nadošao je svjetski rat, koji je upravo zvjerskom okrutnošću
presjekao naše divne snove i osnove. Niti jednoga časa nismo
klonuli. I bilo je dobro.*

Pismo Mile Budaka (iz zatvora) supruzi Ivki, 18. 4. 1930.²

¹ APHSZJ, Ostavština Mile Budaka.

² BUDAK, „Pismo svojoj ženi Ivki”, 101.

Životni vijek književnika i državnika Mile Budaka podudara se s izrazito dramatičnim desetljećima prve polovine XX. stoljeća. Rođen 30. kolovoza 1889., mjesec i pol dana nakon Ante Pavelića, s kojim će ga sudbina vezati više za zlo nego za dobro, osuđen na smrt i smaknut u lipnju 1945., doživio je „Khuenovu” Bansku Hrvatsku, krize koje su popratile agoniju Austro-Ugarske, prvu i drugu svjetsku klaonicu, strahovladu Karađorđevića, totalitarne eksperimente na hrvatskom tlu koji će ga alternativno uzdignuti do vrha, pa povući u ponor.

Mile Budak svakako je povijesna figura koja ne ostavlja ravnodušnim, koja intrigira. Ujedno izaziva zaziranje i uživa privlačnost zabranjenoga voća. U Hrvatskoj i njezinu okruženju malotko nema mišljenje o njemu, bez obzira na to što ga je još manje tko čitao, ili čitao nešto o njemu, time više što su njemu posvećeni historiografski radovi oskudni.³ Budak utjelovljuje određene kolektivne ideale, patnje, zablude, skretanja, „grijehe” hrvatskoga naroda, odnosno hrvatske elite, na isti način kao što su istaknute ličnosti drugih svjetonazora i idejnih sustava inkarnirale druge kolektivne snove, stradanja, obmane, možda i zločine. Povjesničar si ne može dopustiti da ga svede na njegova djela, nedjela, zlodjela, istinita ili ne, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Dužan je istražiti kako je do toga došlo, „kopati” po njegovoj prošlosti, ispitivati njegov cjeloviti životni put koji ga je doveo do tragičnoga „apogeja” po kojemu će pretežno ostati upamćen.

Istina je da je čovjek u mnogočemu „determiniran”, pa čak i u većini aspekata. Ne izabire ni mjesto gdje će se roditi, ni u kojoj sredini, obitelji, zemlji, socijalnom staležu, sloju. Ne izabire ime koje će nositi, jezik kojim će se služiti – kojim će i misliti – vrijeme u kojem će se razvijati, ni svoje genetsko nasljeđe koje će toliko uvjetovati kvalitetu njegova života, a još i manje vanjske događaje koji će pratiti njegov put, na njega utjecati, od rođenja do smrti. Ipak, uvijek mu preostaje sitan manevarski prostor u kojemu će njegova slobodna volja, njegova svijest, najuzvišenije odlike njegove ljudskosti, moći djelovati. Mile Budak nije postao ustaški dužnosnik zato što je doživio i preživio Veliki rat, trpio nepravde, osjećao se strancem u vlastitoj domovini pretočenoj u tuđu državu, preživio atentat i progone, jer je sve to mogao proći i ne postati ustaški dužnosnik. A njegova prošlost prije uspostave NDH ne „objašnjava” zašto, nego „kako” je jedno skromno dijete istodobno surove i „bajkovite” Like, dijete „civilizirane” Habsburške Monarhije, nakon pola stoljeća burnoga osobnog života, u olujnim vremenima, na potresnim prostorima, završilo osuđeno na smrt vješanjem, odnosno strijeljano⁴ kao žrtva histerične represije i velike čistke koju je pokrenuo njegov nekadašnji „sudrug” iz 25. domobranske pukovnije Hrvatsko-slavonskoga domobranstva, Josip Broz.

³ Vidi izvrsnu sintetičku studiju nastalu pod perom Stjepana Matkovića i Tomislava Jonjića, koja znalački zaokružuje njegov život i djelo te najavljuje opširniju – prijeko potrebnu – monografiju istih autora: JONJIĆ, MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 11-187 (uvodna studija). Usp. JAREB, „Prilog životopisu dra Mile Budaka”, 21-95; PETRINOVIĆ, *Mile Budak*.

⁴ JONJIĆ, MATKOVIĆ, „Presuda protiv Mile Budaka i družine”, 373.

Uostalom, pogrešno bi bilo istraživati prošlost Mile Budaka samo u perspektivi shvaćanja posljednjih godina njegova života. Njegova prošlost poučna je sama po sebi jer njegov život „odražava” mnogo šire problematike od njega samog. Budak je književnik i intelektualac, čovjek (javne) riječi, misli, djela, koji je ostavio svjedočanstvo o jednom vremenu, objašnjenja, svoja objašnjenja, koja po sebi ništa ne prave niti relativiziraju, a još manje iskupljuju, ali pomažu da se određeni povijesni procesi bolje razumiju.

Budak predstavlja i generaciju hrvatskih intelektualaca koji su slijedili ideale nastale u jednom svijetu – u prijeratnoj Habsburškoj Monarhiji – te su ih pokušali „prenijeti” u što boljem stanju u drugi, to jest u nemjerljivo okrutniji svijet međuratnoga malog carstva Karađorđevića, u svijet „nove” Europe, koja će nastaviti svoj suicidalni put prema novoj kataklizmi. Razdjelnica između tih dvaju svjetova bio je nedvojbeno Prvi svjetski rat. A u Budakovu slučaju malo je reći da će taj sukob zapečatiti i odrediti smjer njegova života.

Svoje mladenačke ratne nevolje Mile Budak opisao je u poznatom autobiografskom djelu *Ratno roblje*,⁵ koje se uglavnom odnosi na njegove peripetije i muke zarobljenika tijekom povlačenja srpske vojske prema južnom Jadranu uslijed silovitoga napada Centralnih sila 1915. godine. Manje su poznata njegova iskustva od Sarajevskoga atentata do prisilnoga bijega iz Niša, to jest njegov „ratni put” prije listopada 1915. Taj segment Budak je ukratko spomenuo u jednoj kratkoj autobiografiji iz 1930-ih,⁶ dok su mu posvećene samo prve stranice *Ratnoga roblja*. O tom periodu pionirsko djelo Stjepana Matkovića i Tomislava Jonjića, to jest bogata korespondencija Mile Budaka koju su priredili, sadržava tek dva pisma.⁷ Za obrađivanje toga vremenskog odsječka potrebni su dakle novi izvori. A građa koja bi ga koliko-toliko mogla rasvijetliti postoji. Riječ je o Budakovoj obiteljskoj korespondenciji iz toga doba.

U godinama uoči rata Budak se upustio u ljubavnu vezu s Ivkom Toma, kojom će se i oženiti ujesen 1913. Mlada Jaskanka podrijetlom koja se zaljubila u slobodoumnoga pisca i pjesnika, nesvršenoga pravnika, možda perspektivnoga političara, nije ni slutila da se bacila u naručje čovjeka čije će glavno obilježje sljedećih godina biti... uniforma! Naime, njihovu romansu, njihove zajedničke snove, dugo je remetila... vojska, odnosno ugarski *Honvéd* sa svojim Kraljevskim hrvatsko-slavonskim domobranstvom i njegovom 25. pješačkom pukovnijom,⁸ u kojoj će Budak napredovati od običnoga jednogodišnjeg dobrovoljca do čina poručnika za vrijeme zarobljeništva u Srbiji. Od balkanskih ratova do potpisivanja Versajškoga sporazuma, dakle u intervalu

⁵ BUDAK, *Ratno roblje*. Djelo je objavljeno 1941., nedugo nakon nastanka NDH. Njegova redakcija je manje-više dovršena 1917., u talijanskom zarobljeničkom logoru. Vidi: HAMERŠAK, *Tamna strana Marsa*, 297; KADIĆ, „Autobiografska djela Mile Budaka”, 144.

⁶ BUDAK, „Sam o sebi”, 73-75.

⁷ JONJIĆ, MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 250-251.

⁸ O Hrvatsko-slavonskom domobranstvu vidi: NOVOSEL, „Hrvatsko-slavonske postrojbe u sastavu austrougarske vojske”, 279-281; POJIĆ, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske”, 154-159.

od gotovo sedam godina, mladi književnik tek je desetak mjeseci proveo kao običan civil.⁹ „Golupčići” Mile Budak i Ivka Toma „našli” su se u možda najgorem mogućem trenutku, u svijetu na rubu kolapsa, dok je Europa bezglavo hrlila prema samoubojstvu. Uvučeni su u vrtlog strahovitoga Velikog rata, poslije kojega ništa više neće biti kao prije, koji istodobno ruši jedan svijet i rađa novi i koji će se za njih pokazati samo uvertirom u još tragičnija iskušenja. Zaručnici, potom supružnici Budak često će dakle biti razdvojeni, i to tijekom dužih perioda.

Slijedno tome, nastala je među njima bogata korespondencija, čiji znatniji dio pohranjuje Papinski hrvatski zavod svetoga Jeronima u Rimu. Ta gotovo „netaknuta” ostavština¹⁰ sastavljena je među ostalim od više stotina pisama i dopisnica napisanih i poslanih od 1912. do 1919., koja itekako rasvjetljuju važan dio života književnika i ustaškoga doglavnika, to jest razdoblje između njegova dobrovoljnoga služenja vojnoga roka do približno kraja njegova zarobljeničtva u talijanskom gradiću Muro Lucano, razmak koji se na široj razini proteže od predvečerja Prvoga balkanskog rata do prvih nuspojava Versajškoga mira. Ta korespondencija nudi mnogo saznanja, podataka i odgovora ne samo o tadašnjem Mili Budaku nego i o njegovoj obitelji, to jest o životu jednoga hrvatskog doma pogođenog nedaćama prvoga svjetskog sukoba.

Godina 1912. bila je za Milu Budaka vrijeme zastoja i novih početaka u svakom pogledu. Marljivi student prava, perspektivni književnik, starčevićanac, jedan od vođa *mladohrvata*,¹¹ suočavao se u kratkom roku s usponom

⁹ U nerazjašnjenim okolnostima, Budak je 1920. služio i u vojsci Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. O tome je 26. kolovoza pisao iz Niša Isidoru Kršnjavom: „Najljepše Vas molim, da mi oprostite, što Vas ne posjetih poslije svršenih rigorozâ. Vjerujte mi, da sam bio radi vojništva u tolikoj strci, da nijesam znao, ni kako mi je ime. Javio sam Vam se telefonski, no nažalost, bila je kod kuće samo djevojka. Ostajem ovdje na službi (kod Zarobljeničke komande!) do 6.10.” Vidi: JONJIĆ, MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 255-256. Dva dana prije dobio je pismo od brata Josipa: „Dobio sam Tvoje pismo od 12 t. mj. Također sam dobio i iz Zagreba od 30/7 što si pisao iza brzjava t.j. iza položenja ispita nešto prije promocije. Nakon Tvoga brzjava prije rečenog pisma ja sam Ti bio jedno pismo napisao i taman da ću odpremiti, ali kad stiže Tvoje pismo i veliš da ćeš odlaziti u vojsku odlučih se da Ti ga opravim onde gdje budeš. [...] Sad dolazim na Tvoje pismo iz Niša. Znam da bi ugodnije bilo u Zagrebu i glede troška i glede svega. No ja nežalim da si tamo došao, ali mi se iz Tvoga pisma nesvidja da pišeš da Ti je tako dugočasno te mi je to upravo čudnovato. Nu reći ću što mi je prvo na umu za društva treba novaca a nema ih ali ipak u Tebe je plaća oficirska liepa i ako prem da smo svi prinuđeni da štedimo da kako ali u takovom stanju potroši i više upoznaji se hodaj pak podmiriće ako ništa, drugo komad zemlje od kuće ali znam da otmjenija društva i kod malo pića ili u kafani itd liepo se zabavljaju. [...] To je čudnovatno da su te najprije bili za poručnika a onda za podporučnika ali nečini ništa. [...] Sad zlatni moj Milanderu neznam Ti više ništa nova napisati, od Tebe očekujem da budeš tamo potpuno zadovoljan i da se osjećaš kao na izletu i bili moglo doći do rata da potiramo Talijane iz Fiume i Dalmacije, ono su strašivice ono bi bježalo kao koze samo da naša vojska započne ali kad bi ih diplomacija izgnala to bi i bolje bilo.” *Isto*, 253-255.

¹⁰ Korištena je povodom izrade diplomskoga rada na Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu: DUKIĆ, „Obitelj Mile i Ivke Budak u Prvom svjetskom ratu”.

¹¹ O tom pokretu pravaške mladeži vidi: JONJIĆ, MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 16-19; JONJIĆ, *Antun Gustav Matoš*, 506-517, 631-659; GABELICA, „Pravaška mladež

i padom ohrabrujuće svepravaške organizacije, s radikalizacijom studentskih pokreta sve jasnije kontaminiranih novim jugoslavističkim virusima i naklonjenih terorizmu, s ukidanjem ustavnoga stanja i suspenzijom krhkih stečenih sloboda, dok je na Balkanu opasno zveckalo oružje. Možda ga je to sterilno i tjeskobno ozračje, dodano njegovim osobnim problemima, odnosno materijalnoj oskudici, navelo na pomišljanje o napuštanju zagušljive Banske Hrvatske, o bježanju što dalje od nje. Rado bi zamijenio hrvatsko čistište za „rajsku dolinu” podnožja Anda. Budak je to ljeto proveo kod svojih u Lici, odakle je početkom kolovoza poslao dekanatu Pravnoga fakulteta u Zagrebu zamolbu za dodjelu vladine stipendije radi studijskoga boravka u dalekom Valparáisu.¹² Već je isplanirao i put preko New Yorka i Chicaga.¹³ Međutim, ni podrška Isidora Kršnjavog nije mu pomogla, želja mu nije uslišana, pa se odlučio riješiti vojnoga roka. No, time nije digao ruke od pustolovine preko Atlantika, nego ju je samo odgodio: „Treat će godinu dana lomiti noge po zagrebačkim i karlovačkim bregovima, pa istom onda preko mora.”¹⁴

Dok je boravio u Svetom Roku kod bolesne majke, „naše ličke majčice”,¹⁵ teško je nalazio vremena za dopisivanje,¹⁶ a poštanske pošiljke neprestano su kasnile zbog izoliranosti toga područja,¹⁷ što je dovodilo do nesporazuma i prepirki među zaljubljenicima. Čini se da je u nastanku tih trzavica ulogu odigrala i „čudovatna i apsurdna sekirancija”¹⁸ Ivkine majke, „zagrebačke mamiće”¹⁹: „Na mamu mi je žao” – piše Budak – „jedino to, što ne će da uvaži moje kućne prilike, gdje su joj sigurno poznate, jer, kad bi ona, ne dao Bog, već tri tjedna bila na smrtnoj postelji, kao sada moja majka, zaista ne bih zahtijevao, da mi pišeš Bog zna kako često. Toliki egoista ne bih bio tim više što znam, kako prema meni osjećaš, a i mama znade, kako ja prema Tebi osjećam.”²⁰ Zabrinuti zanesenjaka nije štedio truda da rasprši sve sumnje o svojoj iskrenosti i vjernosti: „Ne, draga moja Ivko, ne promišljaj ni u snu, da se moguće igram ljubavi, i ako više ne bih želio biti kakav sentimentalni ljubavničič ko gimnazista kvartaner, noseći svojoj dulćincji cvjeće i – suze na prošnjama.”²¹

na hrvatskom sveučilištu uoči Prvoga svjetskog rata”, 1143-1155; GABELICA, „Mladohrvatski pokret do odvajanja od Starčevićeve hrvatske stranke prava”, 222-237; JAREB, „Prilog životopisu dra Mile Budaka”, 22-24.

¹² Vidi Budakovu molbu u: JONJIĆ, MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 246-247.

¹³ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, pismo Mile Budaka Ivki Toma, Sveti Rok, 2. 9. 1912.

¹⁴ *Isto.*

¹⁵ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, pismo Mile Budaka Ivki Toma, Zagreb, 11. 9. 1912.

¹⁶ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, pismo Mile Budaka Ivki Toma, Sveti Rok, 6. 9. 1912.

¹⁷ „To Ti kod nas ide kako kad: nekad dođe list treći, nekad četvrti, a često i šesti dan. Ko u Sibiriji.” APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, pismo Mile Budaka Ivki Toma, Sveti Rok, 22. 9. 1912.

¹⁸ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, pismo Mile Budaka Ivki Toma, Zagreb, 11. 9. 1912.

¹⁹ *Isto.*

²⁰ *Isto.*

²¹ *Isto.*

Dana 26. rujna 1912. Budak javlja Ivki Toma da mu je službeni poziv za vojsku stigao.²² Dva tjedna poslije, 10. listopada, pojavljuje se u vojarni i počinje služiti kao jednogodišnji dobrovoljac 25. domobranske pukovnije. Istoga dana opisuje zaručnici prvi dan pod uniformom: „Prvi je dojam jako ugodan, ukoliko se može govoriti o ugodnostima. [...] U 3h po podne dobijem robicu i kapicu i sve, zlato moje, kak ti svaki drugi soldat. S nama su jako prijazni, imam više poznatih, sve feš dečkeci, pak će nam biti lijepo.”²³ Po primljenim dopisnicama daje se zaključiti da do lipnja 1913. služi u Karlovcu, gdje pohađa kadetsku vojnu školu, s dužim boravcima u Prilišću. Od ljeta 1913. nalazi se u Zagrebu, a pošiljke mu povremeno stižu u Velike Zdence i Končanicu, vjerojatno za vrijeme vježbi. U tom drugom periodu Budak i Ivka Toma se po prirodi stvari češće i susreću.

Vraćen civilnom životu u listopadu 1913. – sa svršenom kadetskom školom „kao prvi po rangu”²⁴ – Budak se mora pobrinuti za svoju budućnost, znajući da se od pjesničkoga nadahnuća i pera teško živi: „Književnikovati u Hrvatskoj – t.j. baviti se specifično literaturom, pak još možda napisati i knjigu – znači biti napadnut – operušan i izpeglan – a ako takovomu sretniku malo bolje ide – onda ima čast gladovati – crkavati od gladi u kakvoj vlažnoj školji na tavanu ili podrumu. To je bilo prije – a tako je još danas u blaženoj Hrvatskoj!”²⁵ Uspijeva se zaposliti kao pisar kod zagrebačkoga odvjetnika Julija Oswalda – po njegovim riječima „najidealniji i najčestitiji predstavnik stare garde bivših odvjetnika, gospode i židova i Hrvata”²⁶ – koji nije, usput rečeno, gajio pretjeranu naklonjenost prema ljepšem spolu, te „od svih ženskih stvorenja podnašao samo svoju staru sestru, koja nije nikada govorila, i jednu grlicu, koja mu je jedina smjela sjesti na rame”.²⁷

Premda ga je najstariji brat Joso molio da se strpi,²⁸ Budak 25. listopada 1913. sklapa brak s Ivkom Toma.²⁹ Iako se u idućem periodu mladoženja posvećuje prvenstveno osiguravanju što boljih uvjeta za zasnivanje obitelji, tim više što će mu supruga ubrzo zatrudnjeti, od jeseni 1913. do ljeta 1914. povremeno potpisuje tekstove u tisku i periodici. Časopis Društva hrvatskih književnika *Savremenik* objavljuje mu pjesme *Mrak*³⁰ i *Orač*³¹ te njegovu prvu

²² APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, pismo Mile Budaka Ivki Toma, Sveti Rok, 26. 9. 1912.

²³ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Mile Budaka Ivki Toma, 10. 10. 1912.

²⁴ BUDAK, „Sam o sebi”, 73.

²⁵ Mile Budak, „A. G. Matoš: Pečalba”, *Hrvatska* (Zagreb), 24. 12. 1913., 2.

²⁶ BUDAK, „Sam o sebi”, 73. Vidi: JONJIĆ, MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 248.

²⁷ BUDAK, „Sam o sebi”, 76.

²⁸ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, Pismo nepotpisane osobe (Josu Budak) Mili Budaku, Bihać, 8. 9. 1913.

²⁹ JONJIĆ, MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 249-250. Vidi presliku obavijesti o vjenčanju u: *isto*, 190.

³⁰ BUDAK, „Mrak”, 698.

³¹ BUDAK, „Orač”, 144. Prije toga, dok je služio vojni rok, izašle su mu također u *Savremeniku* pjesme *Melankolija* (BUDAK, „Melankolija”, 252) i *Moje Njive* (BUDAK, „Moje Njive”, 492).

„stvar o Lici”,³² to jest prikaz djela *S ličke grude* bivšega visokog činovnika banskohrvatske uprave Budislava pl. Budisavljevića Prijedorskog.³³ Budak ne krije svoje oduševljenje pripovijestima „starog i prokušanog majstora”, ujedno izrazito kompleksnoga predstavnika „Khuenovih Srba”,³⁴ koje opisuju prijelaz dične Like iz „zadnjih časova hajduštva i ‘sablje’”³⁵ u doba nesretne modernizacije, kad se „narod naučio na novu upravu”, na „nove uredbe i novu gospodu”, kad „izumire did s lulom”, u doba obilježeno moralnom dekadencijom, lihvaranjem i masovnom emigracijom u „vražju zemlju” Ameriku, goru „od nagodbe” i opasniju od „ljute turske sile”. Ta knjiga kod njega budi nostalgiju prema Lici njegova djetinjstva, a još više prema „junačkoj i nebojšoj” Lici, kad su „ljudi prtili mušket i torbu, vojevali i hajdukovali”, a majke djeci pričale „o megdanu oružju, o boju i pokolju”, prema Lici koju on sam nije nikada doživio i od koje su u njegovo doba ostali jedva vidljivi ostaci. Osim za hajducima kao oličenju „prkosa nasilju sa strane vlasti, muškog ponosa i momačkog gvozdenog srca”, Budak žali i za navodno zdravijim odnosima koji su vladali među zajednicama toga napaćenog područja: „Eto, mi smo Bunjevci s Vlasima živjeli u slozi i prijateljstvu. Bilo među nama i dobrih kumova i po Bogu vijernih pobratima, i ako smo se – makar i pomiješani – razlikovali po izgovoru, nošnji o običajima. [...] Poslije nas zavadiše oni odozgor, pas im se napotezao mesa i kostiju kako se sad mi potežemo jedni s drugima.”³⁶ Ne može međutim ne opaziti da Budisavljević koristi gotovo isključivo likove pravoslavne vjere u svojim pripovijestima, pa se ne ustručava napomenuti da „u Lici živi i druga grana, ne manje junačka, ne manje zanimljiva i oseburna”.³⁷

Krajem 1913. Budak pozdravlja u frankovačko-pravaškom dnevniku *Hrvatska* izdavanje Matoševe *Pečalbe*, ali se zgraža pred bezobraznošću cenzure koja ju nije pošteđjela: „Gotovo godinu dana čekaše Matoš, da mu knjiga bude izdana. Svakako jedan znak naših dana i naših vremena. Nakon godine dana što ležala je u prašini – sada je izašla u znaku policijske literature. Iz knjige mu naprosto izrezaše dva lista, a s njima i crticu ‘Od Pariza do Beograda’. Ako se ne varam, ja sam čitao tu stvarcu i ne znam što u njoj nadjoše, te je zaplieniše! Jamačno onaj pasus, gdje je Matoš konstatirao fakat, da je Magjarska zemlja exporta za sifilis i djevojačko meso. Ili možda što se jedan usudio napisati da su Magjari drzoviti svuda, pa i u željezničkom vozu, kada mu svoje poput ‘kvargla’ smrdljive noge gurahu pod nos...”³⁸

³² BUDAK, „Sam o sebi”, 77.

³³ BUDAK, „S ličke grude”, 92-97. U istom časopisu Budak će povoljno ocijeniti i Budisavljevićevu knjigu *Iz starog zavičaja* izdanu iste godine u Novom Sadu, vidi: BUDAK, „Iz starog zavičaja”, 478-479. Zanimljivo je što Ante Kadić ne spominje te prikaze u svojoj usporednoj studiji Budakovih i Budisavljevićevih novela, vidi: KADIĆ, „Dva lička pripovjedača”, 171-184.

³⁴ Vidi: KARAUŁA, „Prilozi za biografiju Budislava pl. Budisavljevića Prijedorskog”, 110-124.

³⁵ BUDAK, „S ličke grude”, 92-97.

³⁶ *Isto*, 95.

³⁷ *Isto*, 96.

³⁸ Mile Budak, „A. G. Matoš: Pečalba”, *Hrvatska*, 24. 12. 1913., 2. O toj kompleksnoj književnoj aferi vidi: JONJIĆ, *Antun Gustav Matoš*, 713-716.

Nekoliko dana poslije izlazi mu u istom listu prikaz *Fragmenata* njegova prijatelja, pjesnika i narodnoga učitelja Josipa Milakovića, rođenog Samoborca koji je veći dio svojega života proveo u Bosni.³⁹ Kao što su ga zadivile Budisavljevićeve pripovijetke posredstvom kojih se prisjećao djetinjstva u Lici, bez obzira na političku prošlost njihova autora, tako izražava zahvalnost i Milakoviću za krasne stihove koje poklanja Bosni njegove mladosti⁴⁰, unatoč tomu što potonji nije „ni frankovac ni milinovac”: „Koliko ljubavi, koliko srca ključa u tom divnom, simpatičnom čovjeku, koji vjeruje u slogu Srba i Hrvata! Ovo je vriedno iztahnuti kao opreku banovinskoj srbsko-hrvatskoj ‘naciji’, koja je srbskija od prince Gjorgja, a Hrvatsku traži kroz mikroskop ‘u naroda silnoj smjesi’. U osobi ovoga čovjeka nailazim na simpatično, priemljivo shvaćanje srbsko-hrvatskoga bratstva.”⁴¹ Po Budaku se svakako u nedavno anektiranoj pokrajini „drugacije ljubi i ašikuje, nego li kod nas, drugacije se hrvatuje, drugacije srbuje i srbohrvatuje”,⁴² a velike ideje i ideali nastali u Banskoj Hrvatskoj poprime potpuno drugačiji oblik i značenje čim prijeđu Savu: „Tamošnji su hrvatski naprednjaci u srbskom pitanju po prilici ondje, gdje su danas naši pravaši, a tamošnji frankovci za koji col još iza Ante Starčevića.”⁴³

U ljeto 1914., vjerojatno pod snažim utjecajem sarajevskoga zločina, uzavreloga stanja u Zagrebu i opće diplomatske krize, Budak se silno u istim novinama okomljuje na dobrovoljne otpadnike hrvatstva u književnom mikrokozmu, osobito među mlađim naraštajem, čije „jeremijade” uporno sugeriraju da „smo mi Hrvati na nižem stepenu uljudbe i općeg napretka nego li je bila susjedna nam Srbija za najcrnjega turskog robovanja”.⁴⁴ Prokazuje njihovu štetnost i odgovornost za „čudan duh” koji je zavladao hrvatskim kulturnim životom: „Svaku rieč važemo i ogledavamo kao da se bojimo, e će nam se predbaciti, da smo protivnici srpskohrvatskoga jedinstva i austrijski špijuni, a niko ne osjeća, da mi to ne moramo biti, pa ipak da govorimo, da se ne damo blatiti. Pravilo je: ako se živ ne svijaš pred Meštrovićevim šarcom – austrijski si špijun, doušnik, denuncijant.”⁴⁵ Posebice mu je trn u oku Vladimir Čerina, koji se ističe svojim isključivim i ekstremnim jugoslavističkim nacionalizmom punim prezira prema svemu što je hrvatsko: „Mi smo kuga, guba, žabokrečina, otrov i korov, koji čeka vrtljara, da ga istriebi. [...] Stoga možemo psihološki rastumačiti njegov bijes na tu ružnu zemlju. Tek mora uvažiti, da je ta kukavna, odurna, nimalo borbena ni srbijanska balkanska zemlja, rodila Ivana Meštrovića, Vladimira Nazora i Vladimira Čerinu. To su djeca te ža-

³⁹ BUDAK, „Josip Milaković: Fragmenti”, *Hrvatska*, 3. 1. 1914., 1. U lipnju iste godine Budak će posvetiti članak i Milakovićevoj studiji o „Lužičko-srpskom Vuku, vladici Strossmayeru i Anti Starčeviću” Arnostu Muki, vidi: BUDAK, „Lužički Srbin Dr. A. Muka”, *Hrvatska*, 2. 6. 1914., 1.

⁴⁰ Budak je proveo srednjoškolske godine u Bosni. Polazio je gimnaziju u Sarajevu.

⁴¹ BUDAK, „Josip Milaković: Fragmenti”, *Hrvatska*, 3. 1. 1914., 1.

⁴² *Isto*.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ BUDAK, „Žabe, drugi vodozemci i g. Čurčin u ‘Savremeniku’”, *Hrvatska*, 25. 7. 1914., 2.

⁴⁵ *Isto*.

bokrečine i te gnjusne bare.⁴⁶ U istom tekstu Budak pokušava upozoriti na neuravnoteženi karakter najnovijih oblika jugoslavizma, na njihovu *de facto* velikosrpsku suštinu, uzimajući za primjer srpskoga pisca Milana Ćurčina, koji se usudio u hrvatskom *Savremeniku* istaknuti superiornost Jovana Skerlića nad nedavno preminulim Antunom Gustavom Matošem: „Bilo bi smiešno sada govoriti, koji je veći: Matoš ili Skerlić. Matoš sankilot, Skerlić univerzitet-ski profesor; Matoš umjetnik tvorac, Skerlić majstor recenzent; Matoša će dva decenija hrv. literarnog naraštaja nositi u duši i oponašati, Skerličevim će se recenzijama dva decenija ponositi ocienjeni pisci, a literarni će naraštaji kušati da ih obori. Itd. / Jedno stoji: za razvoj hrvatske knjige, a napose za ‘Savremenik’, uz svu nediranu Skerličevu veliku, uspješnu i blagorodnu djelatnost, Matoš je zaslužniji makar 99% više nego Skerlić. Mislim, da ne će niko kušati da me uvjeri o protivnom. Stoga mi je ne razumljiva drskost, kojom gosp. Ćurčin prekapa još posve topli grob našega A. G. Matoša. I to je možda ‘onako tek’, ili je posljedica neke superiorne kulture, koju još ne razumijemo, jer nam se čini, da ozbiljnim, obrazovanim i dobro odgojenim ljudima ne pristaje. [...] Tako Skerlić Srbin, a njegovi učenici Hrvati nas sami s veseljem i perverznom nasladom prikazuju jednom nekulturnom gomilom, koja ima pravo da još čeka – samo vješala. [...] Preporoditelji – makar i samozvani – moraju, na mjesto srušenoga, podići novo. Naši to ne rade. Oni naše ruše i na to mjesto dižu srpsko. Da li je to uputno, pokazati će budućnost, a mnogi – i najpošteniji – Srbin će pomisliti: hoc erat in votis!⁴⁷

Toga ljeta Ivka Budak rodila je prvo dijete, sina Zvonimira. Nažalost, njezin muž neće biti u prilici dugo uživati u blagodatima očinstva. Dana 28. srpnja 1914. Habsburška Monarhija objavljuje rat kraljevini Karađorđevića, prije negoli prve granate padnu na Beograd, najavljujući ljudsku tragediju i krvoproliće bez premca. Dva tjedna poslije austrougarska vojska prelazi Drinu.⁴⁸ Budak je nedugo potom mobiliziran kao pričuvni kadet i poslan na srpsku frontu, za razliku od drugih, koji su uspjeli izbjeći istu sudbinu zahvaljujući „vrlo dobrom zaleđu”.⁴⁹

I na bojišnici Budak ne odustaje od književnoga poslanja, pa zamjenjuje pušku perom kad je god to moguće. A ozračje sveprisutne smrti nadahnjuje njegov pjesnički duh: „Nad svima lebdi mi i Smrt, / Ko velo, koje ne vidiš i ne pipaš, / A teško čutiš – da je tu. / I ona jedin vladar ovih brda, / Sad, vidi moćna, duše naše / I naše misli. / Polako nam se uvlači u moždjanje, / Polako grči naše udove / I leđi misli, tjerajući sve / Iz naše duše osim teške žudnje / za pobjedom i za životom.”⁵⁰

⁴⁶ *Isto.*

⁴⁷ *Isto*, 3.

⁴⁸ O početnim borbama između austrougarske i srpske vojske vidi: ČUTURA, „42. domobranska pješačka divizija u Srbiji”, 185-207. U toj studiji naglasak je stavljen na ulogu 42. domobranske divizije, koja je obuhvaćala 25. domobransku pukovniju.

⁴⁹ BUDAK, „Sam o sebi”, 73.

⁵⁰ BUDAK, „Noć”, 402. Napisano „Na Ratištu, 14. listopada 1914.”

Na ratištu počinje pisati dnevnik, u kojem slikovito dočarava svoje doživljaje na fronti: „Evo, i sada dok zalazi sunce, kojega već osam dana vidjeli nismo, fućkaju iznad nas na obje strane teška topovska taneta. Oh – kako lete! Ona iz gorskih i običnih poljskih topova kao jastrebovi, kad se bace na plien, sikćući kao zmije ljutice, a taneta iz težkih obsadnih topova stružu zrakom dostojanstveno kao orlovi, a glas im je, kao što pričaju da zmajevi pušu.”⁵¹ Prve stranice toga dnevnika, to jest zapisi od 27. do 29. rujna, bit će objavljene u podlistku *Hrvatske* 10. listopada. Njegove riječi ne izražavaju nikakav nacionalistički, a kamoli ratoboran žar, nego rezignirani osjećaj dužnosti prema višim ciljevima, ujedno i nemoći pred kataklizmičkim dimenzijama klaonice u tijeku, svojevrtni gnjev prema „purgarima” iz pozadine koji rat „junački” proživljavaju u sigurnosti svojih domova i toplini kavanskih fotelja te se zadovoljavaju žrtvom nesretnika na terenu: „A ne slute kako je teška krv jednog, a kamo li stotine ljudi. Niti ne slute, da u ovom mrtvom protivniku, koji se junački borio i častno poginuo, nas svaki vidi svoju vlastitu mrtvu sliku, jer da budem jednak njemu fali mi samo jedno tane kroz grudi. A taneta, hvala Bogu imamo neprestano na pretek.”⁵² Budak opisuje i proces „otvrđivanja” i navikavanje na najgora iskustva i prizore vojnika koje ništa u životu nije moglo pripremiti za slične užase: „Uobče je velika sreća za nas, da zalazimo u rat ne sluteći uzprkos svih opisa, što je to za pravo rat. Ljudi, pa i mi inteligentni polazimo ovamo kao u omaglici kao u snu. I taj san traje tako dugo dok ne vidimo prvi put ljudsku krv izmješanu s blatom po kojem gazimo, kad to prvi put vidimo san prolazi i nastupa kruta ozbiljnost mrtvih glava, razderanih prsiju te odtrgnutih ljudskih udova. To je grozota, kraj mnogih drugih. To je ono – što mi ovdje proživimo u posve opustjelim selima i neprohodnim gorama. Samohrane udovice, siročad bez igdje ikoga – njih i njihove suze ovdje ne vidimo. To su jadi koje Vi tamo proživljujete vidite i osjećate ali opet ne u pravoj ratnoj grozoti i užasu nego kao obične obiteljske nesreće. Mi – naprotiv – u početku rata oplakamo svaku taku sirotu – i ne poznavajući je – čim smo opazili prvu mrtvu glavu. Čovjek se na sve nauči pa i na to. Nekako čudno otvrdne, kraj mrtvacu mirnije prolazi, tek ga neugodno dirne kad opazi kako iz zemlje viri zgrčena ljudska ruka, noga, prsa ili glava, što su ih iz plitkog groba izkopali gavranovi, psi, tko li?”⁵³

Bez obzira na traumatično vatreno krštenje, Budaka ne pušta uvjerenje da se taj rat nije mogao izbjeći ni nada da će bolesno pohlepni i nezasitni neprijatelj, „najopasniji dušmanin naše domovine”,⁵⁴ uskoro biti poražen, pače i kažnjen, tim više što već pokazuje znakove slabosti: „Dakle, ‘braća’ Srbi pokušali su da predju Savu?! Jadna im majka! Nije im dosta nas ovdje! Svi njihovi koje zarobismo jednodušno i bez ikake iznimke pripovijedaju, da nemaju vojnici što jesti, da u 5 dana dobije vojnik porciju kruha itd. Zatim, da bi se većina predala, kad ih častnici ne bi gonili. Batine su kod njih službena kazna. Držim da će Srbi uvidjeti da su zinuli na ono što ne mogu progutati! Jer ovaj rat nije

⁵¹ BUDAK, „Iz mog ratnog dnevnika”, *Hrvatska*, 10. 10. 1914., 1.

⁵² *Isto*.

⁵³ *Isto*.

⁵⁴ BUDAK, „† Fran Galović”, *Hrvatska*, 30. 10. 1914., 1.

samo zadovoljština za 28. lipnja nego nešto posve drugo, šta bi moralo prije ili poslije doći, pa bolje čim prije. Ko ostane živ proživiti će, a tko pogine – Hvala Bogu. Srbski su političari najveći hajduci i bezdušnici na svijetu, kad su mogli porinuti u novi rat ovako izpaćen narod.”⁵⁵

U prvim borbama Budak je lakše ranjen, pa vraćen u Zagreb, gdje iz bolnice piše za *Hrvatsku* nekrolog svojem prijatelju i istomišljeniku iz redova mladohrvatskoga pokreta te svestranom mladom književniku, pjesniku, dramaturgu Franu Galoviću, palom kod Radenkovića 26. listopada: „Zaboljela me duša, no – vojnik, potomak starih Graničara, proguta bol, proguta srčbu, proguta razočarenje i šuti i bori se i uztraje na svom mjestu i – juriša! / O Fran, o brate dobri! Da mi je bilo dano, nosio bih te u zjenici oka svojega samo da te sačuvam hrvatskoj knjizi, hrvatskoj otačbini! Jer – tvoje bi pero više vriedilo i kralju i domovini, nego li im vriedi tvoja prolivena krv.”⁵⁶ Neki njegovi utjecajni prijatelji trudili su se osigurati mu mjesto nastavnika u kadetskoj školi da bi ga pošteđeli brzoga povratka na bojište, ali su se njihovi pokušaji sli-mili na „neprobojan oklop ‘rodoljuba’, koji su bjesnili na ‘neprijatelje’ i lijepo čuvali jedan drugog”, to jest na domobranima iz uglednih obitelji kojima su veze omogućavale sigurno i udobno služenje u Zagrebu.⁵⁷ Nakon dva tjedna naređeno mu je da se vrati neoporavljen na bojište.

Na putu iz Siska Budak piše Isidoru Kršnjavom 10. studenog da ga obavijesti o svojem preuranjenom povratku „na polje slave”. U tom vrlo kratkom tekstu ne oklijeva izraziti svoje negativno raspoloženje prema tobože Židovima, koji – po njemu – na račun drugih izbjegavaju izvršavati svoju vojnu dužnost: „Bolestan sam, no da ne moraju ići neki zdravi Čif.[ut] etc. / Oprostite, što nijesam imao vremena da se lično oprostim, jer je to sve išlo na brzu ruku samo da nebih izmakao.”⁵⁸ Preko Tuzle i Zvornika stiže u Valjevo, koje je austrougarska vojska zauzela sredinom studenoga⁵⁹ i gdje je upućen na liječenje u prenamijenjenu lokalnu gimnaziju. Već 9. prosinca⁶⁰ „grad-bolnica”⁶¹ na udaru smrtonosne epidemije pjegavoga tifusa⁶² (*typhus exanthematicus*) prelazi ponovno u ruke srpske vojske, koja zatječe golemu masu preplašenih ranjenih i oboljelih neprijatelja,⁶³ pa se ne ustručava podvrgnuti ih sustavnoj pljački.⁶⁴

⁵⁵ BUDAK, „Iz mog ratnog dnevnika”, *Hrvatska*, 10. 10. 1914., 1.

⁵⁶ BUDAK, „† Fran Galović”, *Hrvatska*, 30. 10. 1914., 1.

⁵⁷ BUDAK, „Sam o sebi”, 73-74.

⁵⁸ JONJIĆ, MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 250.

⁵⁹ TOMINAC, „Hrvatske postrojbe u pohodu na Srbiju”, 165-167.

⁶⁰ Prve jedinice srpske vojske ušle su u grad i dan prije.

⁶¹ LAZAREVIĆ, KRIVOŠEJEV, *Valjevo 1914.-1915. godine*.

⁶² Vidi: JURIŠIĆ, *Fra Gabro Cvitanović i njegov ratni dnevnik*, 130-138.

⁶³ Vidi svjedočanstvo franjevca Gabre Cvitanovića, također austrougarskoga zarobljenika, koji se istovremeno nalazio u Valjevu: „Ranjenici koji imaju zdrave noge, dok se moglo, bježe iz bolnice prema Šapcu; oni koji to ne mogu ne tuže se na rane, ali drhću da će ih poklati komitadžije” (*isto*, 127).

⁶⁴ Cvitanović: „Također je bio prvi posao i srpskim vojnicima, čim su ušli u grad, da se razlete po lokalima, gdje su se nalazili austrijski ranjenici, da im okradu odijela, cipele, novac, satove” (*isto*, 128).

Zaražen pjegavcem, Budak je krajem godine prebačen u Niš⁶⁵, to jest u „improviziranu prijestolnicu”⁶⁶ Karađorđevića, gdje će mjesecima svjedočiti čestom zlostavljanju svojih suboraca.⁶⁷ Prvi zapovjednik časničkoga zarobljeničkog odjeljenja, potpukovnik Jevrem Popović, izrazitom žestinom isticao se „nenatkrivljivim savršenstvom u mržnji prema nama”,⁶⁸ to jest prema austro-ugarskim vojnicima palim u njegove ruke, koje je smatrao „nekulturnim, nedogojenim razvratnim, pokvarenim, članovima vojske, koja je počinila divljačka zvjerstva na srpskom pučanstvu, stoka”,⁶⁹ među kojima je znao prepoznati najpotkupljivije i najokrutnije pojedince te ih uzeti za pomoćnike. Kad su se zarobljenici usudili proslaviti rođendan Franje Josipa, njegov nasljednik pronašao je poseban način kažnjavanja, ponižavanja i tlačenja, „zatvorivši nekoje cijele sobe tako, da su i nuždu morali obavljati u sobi i da nijesu smjeli otvarati prozore”.⁷⁰

Budak nipošto nije krivio općenito niti isključivo Srbe za težak položaj i nedaće habsburških ratnih sužnjeva na obalama Nišave: „Uostalom: istom poslije doznadosmo, tko je kriv, što smo bili vrlo loše opskrbljeni: Austro-ugarski birokrati, kojima je bilo ‘ispod časti’, da s neznatnom Srbijom sklapaju ugovor o plaćanju zarobljenih časnika, na što je Srbija odgovorila, određivši svima jednaku ‘hranovinu’ od 90 dinara, što je bilo premalo za najnužnije potrebe izuzevši hranu i pušenje.”⁷¹ Unatoč svemu, nedostatku slobode, oskudnoj prehrani, bolestima i nasilju čuvara, Budakovi sudruzi u nevolji nastojali su činiti vrijeme provedeno u mrtvilu zarobljeništva što korisnijim i „što kraćim”: „Rijetki su u vojarni posve ljenčarili. Gojile su se sve moguće znanosti i umjetnosti: postojali su cijeli slikarski zavodi i glazbene škole; učili se svi evropski jezici, držana su pravnička predavanja u užem krugu; vrlo mnogi su se zanimali rezbarijom, a napose je bilo preuzelo mah pravljenje okvira za slike; dvojica su Hrvata prevodili austrijski građanski, mjenbeni i kazneni zakonik, jer nijesu mogli dobiti hrvatske tekstove; neki su proučavali šah i – tako redom.”⁷² Kao što se moglo i očekivati, Budak je sa svoje strane vrijeme provodio poglavito u pisanju,⁷³ i to „za nesreću naše književnosti”, kako je to šaljivo poručio 9. siječnja 1915. u dopisnici Branimiru Livadiću, uredniku *Savremenika*.⁷⁴

⁶⁵ O političkim, vojnim, društvenim, kulturnim, zdravstvenim i sanitarnim prilikama u Nišu u to vrijeme vidi: NEŠIĆ et al., *Niš*.

⁶⁶ BUDAK, *Ratno roblje*, 17.

⁶⁷ *Isto*, 8-9.

⁶⁸ *Isto*.

⁶⁹ *Isto*.

⁷⁰ *Isto*.

⁷¹ *Isto*, 25.

⁷² *Isto*, 17.

⁷³ BUDAK, „Sam o sebi”, 78.

⁷⁴ Vidi dopisnicu Budaka Livadiću u: JONJIĆ, MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 251. Usput rečeno, *Savremenik* će krajem te godine objaviti Budakovu pjesmu *Na Pragu*, vidi: BUDAK, „Na Pragu”, 453.

Izložen sveprisutnoj neprijateljskoj propagandi, Budak je budno pratio razvoj stanja duha u privremenom političkom središtu države Karađorđevića. Prvih tjedana vladala je euforija zbog koliko neočekivanih toliko varljivih vojnih uspjeha: „Nitko nije ni pomišljao, da su oni – uistinu suzbili samo odjele austro-ugarske vojske, koji su bili opravljeni na Srbiju, a nipošto cijelu vojsku, i stoga nije nitko pomišljao, da bi ta vojska mogla opet prijeći okrvavljenu Drinu, Savu i Dunav, da potraži račun za prva dva napadaja, nego se sanjalo, pisalo i pricalo samo to, kako će u najskorije vrijeme voljeni kraljević Aleksandar razviti srpski stijeg nad Bosnom, Hrvatskom, Bačkom, Banatom, Istrom, Slovenijom, Koruškom i Trstom⁷⁵ [...]” Niš se prepuštao svojoj „velikoj, slijepoj vjeri u rusku snagu i konačnu pobjedu”,⁷⁶ dok je ulazak Italije u rat izazvao u gradu različite reakcije, od „trijumfalizma” službene javnosti do „srdžbe” određenih krugova koji već slute da će novo pojačanje Antante poremetiti srpske planove za Jadran.⁷⁷ S vremenom se pak nad gradom Konstantina Velikoga sve više osjećala sjena Damoklova mača. Od svibnja 1915. Rusi uzmiču u Galiciji te naglo isparava nada da će uskoro izbiti na Dunav, dok se posljedično tome otvara prostor za novo razbuktavanje balkanske fronte. Nakon višemjesečnoga oklijevanja, tijekom ljeta i koburška Bugarska sve jasnije naginje prema Centralnim silama, prije nego što će se pridružiti njihovu savezu da bi pokušala zbrisati za nju katastrofalne posljedice Drugoga balkanskog rata.⁷⁸

U tom „niškom” razdoblju Mili Budaku supruga piše gotovo svakoga dana, uglavnom više puta dnevno: „Inače svaki dan po 4 karte izuzev riedki slučajevi kad pišem po jednu. Sada ih šivam skupa, da mogu kao list pisati. Jer čujem da listove ne dobivate i da nije zgodno da ti list pišem.”⁷⁹ Uporno ponavlja iste sadržaje jer joj dopisnice putuju po više tjedana,⁸⁰ čak i po mjesec dana, a često nikad ne stignu do odredišta: „Nemogu se dosta načuditi kud dospije ta pošta. Toliko pišem, a Ti ne dobivaš. Svaki dan pišem po 4 komada. To sam si preduzela, a vrlo su rietki slučajevi kad ode po jedna karta. To je samo onda kad imadem puno posla, pa nedospijem da više od jednog komada napišem. Vrlo me čudi a ujedno i ljuti radi toga. Majka baš veli, moguće zato nedobivaš šta previše šaljem, pak im dosadi.”⁸¹ Zanimljivo je da je usprkos zavrzlamama s poštom doznala u vrlo kratkom roku za muževo oboljenje od pjegavca⁸² i njegovo ozdravljenje: „Bili smo svi, a osobito ja u brizi radi Tvoje

⁷⁵ BUDAK, *Ratno roblje*, 7.

⁷⁶ *Isto*, 12.

⁷⁷ *Isto*, 11.

⁷⁸ NICOLLET, *Ferdinand Ier de Bulgarie*, 229-245.

⁷⁹ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 26. 3. 1915. (br. 40-43). Usp. APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 25. 3. 1915. (br. 35).

⁸⁰ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 25. 3. 1915. (br. 36).

⁸¹ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 6. 4. 1915. (br. 72).

⁸² APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 26. 2. 1915. (br. 18).

bolesti. Boža javila da imadeš pjegavi tifus. I već me žalili da sam tako mlada udovica, kad drugi dan dođe brzojav da si ozdravio.”⁸³ Na pojedinim dopisnicama vidljivi su tragovi cenzure, pretežito dijelovi teksta prekriveni gustom crnom bojom, a na jednoj napomena: „suviše dopisivanja.”⁸⁴

Dopisnice odražavaju brige, tugu i nemoć osamljene žene s novorođenčecom, odvojene od muža u krajnje nesigurnim vremenima: „Više puta mislim da će pući nešto u grudima kad pomislim da si tako daleko od nas dvoje⁸⁵ [...]” A taj osjećaj sjete i samoće samo se pogoršava u danima radosti za ostale, za obitelji još na okupu, posebice za vrijeme blagdana: „Danas je drugi dan Uskrsa, kod nas liepo vrieme. Svi se vesele koji se mogu veseliti. Dušice, ja sam sama, a ti daleko. Tako su mi tužni ovi dani.”⁸⁶ Mlada majka ne može si dakako dopustiti da klone duhom te nalazi u vjeri snagu da se strpi i izdrži iskušenje koje trpi: „Kako mi je teško danas bilo nemogu Ti opisati. Prošle godine bili smo zajedno a ove, sve pusto prazno. Dušice tako mi je teško danas da nemogu opisati. Nadam se i ufam u dobrotu Božju, da će to biti barem do godine u novo doba.”⁸⁷ Ne krije mu ni svoje strahove: „Dušice prošlu noć sam sanjala da si došao doma, ali kao nesposoban za vojnu službu bez noge. Pa se bojim da Ti se nije moguće šta dogodilo.”⁸⁸

S mužem Ivka Budak dijeli novosti iz svakidašnjega života. U najsitnijim detaljima opisuje mu kako provodi dane u Zagrebu. Šalje mu pakete, kolače,⁸⁹ duhan, fotografije, novac preko Prve hrvatske štedionice, knjige koje prolaze cenzuru,⁹⁰ pa zaglave u Bugarskoj.⁹¹ Čestita mu blagdane,⁹² javlja mu tko je umro i obolio, tko je dočekaio prinovu. Piše mu tko je na bojištu zarobljen,

⁸³ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 10. 3. 1915. (br. 14).

⁸⁴ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 27. 4. 1915. (br. 75): „Zar baš nijedan list nisi primio od mene. To je čudnovato, a pisala sam ih toliko. Na jednoj Tvojoi karti bilo napisano od [kratak odlomak prekriven crnom bojom, nap. a.] cenzure [kratak odlomak prekriven crnom bojom, nap. a.], suviše dopisivanja’. Prije sam pisala dnevno 4 kom sada pišem samo 2 kom.”

⁸⁵ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 13. 4. 1915. (br. 61).

⁸⁶ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 5. 4. 1915. (br. 39).

⁸⁷ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 3. 4. 1915. (br. 46).

⁸⁸ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 8. 8. 1915. (br. 279).

⁸⁹ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 31. 7. 1915. (br. 266).

⁹⁰ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka: dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 30. 3. 1915. (br. 44); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 31. 3. 1915. (br. 37).

⁹¹ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 7. 7. 1915. (br. 182).

⁹² APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 29. 3. 1915. (br. 47).

ranjen, nestao. Nerijetko od njega traži da pokuša dobiti vijesti o poznatim vojnicima za koje je čula da su zatočeni negdje u njegovoj blizini. Kako mjesecima ne dobiva udvostručene naknade predviđene za supruge zarobljenika, poziva ga da isposluje iz Srbije slanje službene potvrde o svojem trenutnom statusu.⁹³ A tek će se u kolovozu 1915. taj neugodan problem riješiti.⁹⁴ Moli ga neprestano da više piše, da što više piše, jer čeka njegove „karte” „ko ozebao sunce”,⁹⁵ a ne može suspregnuti suze kad joj se ta želja ispuni.⁹⁶ Najčešće mu piše o zajedničkom djetetu, Zvonimiru, „najvećoj radosti u najvećoj žalosti”,⁹⁷ te ga na taj način iz dana u dan uključuje u njegov život. Prisilno udaljen otac tako prati „Zvonkin” razvoj i upoznaje se sa svim potankostima njegova odrastanja, od prvih zubića, riječi, koraka, do igara, zdravstvenih tegoba i bolesti (prehlada,⁹⁸ vrućica,⁹⁹ reakcije na cijepljenje protiv velikih boginja,¹⁰⁰ crijevni katar¹⁰¹ itd.). Doznaje da „mali naš zlatko”¹⁰² „neprestano zove taticu”,¹⁰³ moli se „da mu se što skorije vrati doma”,¹⁰⁴ „skače” i „veseli se”¹⁰⁵ kad ugleda njegovu fotografiju, a plače kad mu je se oduzme. Kad upozorava suprugu da se „zlatnog sinčića”¹⁰⁶ ne smije „razmaziti”, ona priznaje svoju bespomoćnost:

⁹³ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka: dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 7. 4. 1915. (br. 64); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 13. 4. 1915. (br. 81); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 14. 4. 1915. (br. 86); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 21. 5. 1915. (br. 140).

⁹⁴ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 12. 8. 1915. (br. 305).

⁹⁵ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 22. 3. 1915. (br. 31).

⁹⁶ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 10. 3. 1915. (br. 14).

⁹⁷ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 13. 3. 1915. (br. 17).

⁹⁸ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 15. 2. 1915. (br. 5).

⁹⁹ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 12. 5. 1915. (br. 115).

¹⁰⁰ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka: dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 14. 4. 1915. (br. 85); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 2. 5. 1915. (br. 97); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 3. 5. 1915. (br. 100); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 5. 5. 1915. (br. 110); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 8. 5. 1915. (br. 139).

¹⁰¹ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 28. 7. 1915. (br. 263).

¹⁰² APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 14. 4. 1915. (br. 85).

¹⁰³ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 13. 5. 1915. (br. 104).

¹⁰⁴ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 22. 4. 1915. (br. 79).

¹⁰⁵ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 30. 5. 1915. (br. 143).

¹⁰⁶ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 10. 3. 1915. (br. 13).

„To je vrlo teško, dušice moja, kad bi bio Ti doma vidio [bi] i sam da je to nemoguće. [...] Svi ga nosaju, plešu s njim, pripovjedaju mu [...]. Uza sve to ipak on sluša, boji se mene i dobar je. Kad ga nevide pol sata, naime ako spava, već pitaju gdje je. Svi ga vole kao da je njihov.”¹⁰⁷

Ivka Budak redovito se obazire i na susrete i posjete koji joj čine podnošljivijima teške dane neprolaznoga iščekivanja i patnje. U više navrata spominje redovitu gošću Mariju Kumičić, književnicu, Eugenovu udovicu, od koje je i čula da je zastavnik Mile Budak promaknut u poručnika.¹⁰⁸ Zanimljivo je što mu prenosi pozdrave Stjepana Korenića, kanonika Zagrebačkoga kaptola,¹⁰⁹ nekadašnjega urednika *Katoličkoga lista*, poznatog po okorjelim negativnim stavovima prema „frankovcima”. Od gostiju vrijedi istaknuti i Vladimira Čopića,¹¹⁰ bliskog prijatelja Mile Budaka, pravoslavca po krštenju, pravaša na raskrižju puteva, koji se spremao za istočno bojište, to jest za rusku pustolovinu koja će ga – kao i mnoge druge njegove suborce – pretvoriti u boljševičkoga revolucionara, potom budućega čuvenoga kominternovca i žrtvu staljinističkoga terora.¹¹¹

Jedina neznatna razmirica među supružnicima nastala je kad je Ivka spomenula mogućnost napuštanja njihova zajedničkoga stana u Vlaškoj ulici 4 b: „Znam da će ti *biti žao, ali moramo promjeniti stan* [podcrtano drugom bojom, nap. a.]. Preko zime se ne može ostati u tom stanu. Znaš i sam kakav je, ne trebam ti sve nabrajati. Još nismo otkazali, no majka misli za tri mjeseca. Moguće dobimo u svećeničkom domu u Palmotićevoj ulici. Obećali su nam da bi moglo do jeseni biti koji prazan stan.”¹¹² Kako je dobro pretpostavila, muž joj se nije složio s tim namjeranim preseljenjem, od kojega se – čini se – naposljetku odustalo: „Milo moje zlato! Pišeš da neka ne mijenjamo stan. To nisam ni ja htjela, ali poznaš našu Jelku koja uvijek nešto nova pripovjeda pa našu majkicu neprestano nagovara da promjenimo stan. No sada sam ja rekla

¹⁰⁷ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 22. 6. 1915. (br. 153).

¹⁰⁸ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 8. 5. 1915. (br. 135). Ivka Budak šalje istoga dana drugu dopisnicu, na koju je zalijepila izrezak iz dnevnika *Obzor* gdje su objavljena imena novih poručnika. Na popisu se nalazi i Đuro Kumičić, sin pokojnoga Eugena i Marije Kumičić. Vidi i: APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 8. 5. 1915. (br. 139).

¹⁰⁹ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka: dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 13. 4. 1915. (br. 62); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 28. 8. 1915. (br. 349); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 19. 10. 1915.

¹¹⁰ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka: dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 10. 3. 1915. (br. 13); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 15. 3. 1915. (br. 103).

¹¹¹ O odnosima između Mile Budaka i Vladimira Čopića vidi: JONJIĆ, MATKOVIĆ, *Iz korespondencije dr. Mile Budaka*, 18-20. Usp. MATKOVIĆ, „Korespondencija Vladimira Čopića s Isom Kršnjavim”. O Čopićevo izrazito turbulentnom životu i političkom djelovanju vidi: OČAK, *Vojnik revolucije*; KOVAČIĆ, *Život i djelo Vladimira Čopića*. Ta karakteristična djela titostičke historiografije sadržavaju i nekoliko podataka o Čopićevo prijateljstvu s Budakom.

¹¹² APHZSJ, Ostavština Mile Budaka, dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 26. 6. 1915. (br. 172).

da tako dugo dok od tebe ne dođe odgovor neidemo nikuda jer ni ja ne volim da puno selimo. Sad se majkica sporazumila s tim da ostanemo tu dok nam se ti naš slatki tatica vratiš.”¹¹³

Početkom listopada 1915. Njemačka i Austro-Ugarska pokreću svestranu ofenzivu. Ubrzo prelaze Savu i Dunav, zauzimaju Beograd prije nego što se Bugarska uključi u operacije. Neprijatelj je svladan i osuđen na dramatično povlačenje.¹¹⁴ U Nišu, okićenom francuskim i ruskim zastavama, stanovništvo se uzdaje u spasonosnu intervenciju snaga Antante koje se iskrcavaju u Solunu.¹¹⁵ Budak je svjedok dolaska ranjenika sa sjevera, zračnih borbi i bombardiranja.¹¹⁶ Prati rasprave među austrougarskim zarobljenicima, koji s mješavinom strepnje i nade nagađaju o svojoj daljnjoj sudbini, te bilježi stav svojih sunarodnjaka: „Velika se većina Hrvata nije manje radovala nesreći srpske države nego Nijemci i Mađari.”¹¹⁷ Napokon, 18. listopada doznaje se za naredbu da se sutradan kreće u „polazak”.¹¹⁸

Mile Budak nije naravno mogao ni zamisliti da se ide na dugi, iscrpljujući, mukotrpn, gotovo dvomjesečni „križni put” od Srbije do stravične albanske „golgote” prije nego što će sa svojim preživjelim supatnicima biti prebačen iz Valone na otok Asinaru i ostati u zarobljeništvu u Italiji sve do ljeta 1919. Teške muke proživljene od početka rata pokazale su se tek prologom tragedije prepune jezovitih scena kasnije dojmljivo ovjekovječenih u *Ratnom roblju*: „Gone te kao stoku, noćivaš kao mravinče, čuvaju te kao razbojnika, ubije te glad, ubija te nevrijeme, ubija te umor i to sve traje danima, tjednima i možda će trajati mjesecima, ako se prije ne svališ mrtav u blato ili bezdanku, gdje će ti biti posvećena manja pažnja nego li crknutu govenčetu, skojega će netko zguliti barem kožu.”¹¹⁹ Doživljena iskustva tijekom marša smrti po Srbiji, Kosovu, Makedoniji i Albaniji te sužanjstva na Asinari, u Muro Lucanu i Serviglianu predstavljaju prekretnicu u njegovu životu, sudbonosnu prijelomnicu u razvoju njegovih političkih stremljenja i književnoga stvaralaštva. Zapečatila su njegovu mladost čvrsto vezanu za svijet srednjoeuropske uljudbe.

¹¹³ APHZSJ, Ostavština Mile Budaka: dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 9. 8. 1915. (br. 285); dopisnica Ivke Budak Mili Budaku, Zagreb, 12. 8. 1915. (br. 305).

¹¹⁴ NICOLLET, *Ferdinand Ier de Bulgarie*, 247, 249-255; BLED, *L'Agonie d'une monarchie*, 188-192.

¹¹⁵ BUDAK, *Ratno roblje*, 13.

¹¹⁶ *Isto*, 13-14.

¹¹⁷ *Isto*, 14.

¹¹⁸ *Isto*, 21. O evakuaciji Niša vidi: ANTIĆ, „Evakuacija ratne prestonice Srbije”, 19-34.

¹¹⁹ BUDAK, *Ratno roblje*, 150.

Arhivski i neobjavljeni izvori

APHZSJ: Arhiv Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu, Ostavština Mile Budaka.

Objavljeni izvori i tisak

BUDAK, Mile. „Iz starog zavičaja”. *Savremenik* 9 (1914): 478-479.

BUDAK, Mile. „Melankolija”. *Savremenik* 8 (1913): 252.

BUDAK, Mile. „Moje Njive”. *Savremenik* 8 (1913): 492-493.

BUDAK, Mile. „Mrak”. *Savremenik* 8 (1913): 698.

BUDAK, Mile. „Na Pragu”. *Savremenik* 10 (1914): 453.

BUDAK, Mile. „Noć”. *Savremenik* 9 (1914): 402.

BUDAK, Mile. „Orač”. *Savremenik* 9 (1914): 144.

BUDAK, Mile. „S ličke grude”. *Savremenik* 9 (1914): 92-97.

Hrvatska (Zagreb), 1913-1914.

JONJIĆ, Tomislav; MATKOVIĆ, Stjepan, prir. *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907. – 1944.)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012.

Literatura

ANTIĆ, Dejan. „Evakuacija ratne prestonice Srbije – Niša 1915. godine”. *Istorija 20. veka* 39 (2021), br. 1: 19-34.

BLED, Jean-Paul. *L'Agonie d'une monarchie. Autriche-Hongrie 1914-1920*. Paris: Tallandier, 2014.

BUDAK, Mile. „Pismo svojoj ženi Ivki”. U: *Mile Budak. Pjesnik i mučenik Hrvatske*, ur. Vinko Nikolić. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1990, 21-95.

BUDAK, Mile. *Ratno roblje*, knj. 1. Zagreb: Matica hrvatska, 1941.

BUDAK, Mile. „Sam o sebi”. U: *Zbornik radova o književniku Mili Budaku*, ur. Zvonko Marić. Split: Brattia, 1998, 68-76.

ČUTURA, Dinko. „42. domobranska pješачka divizija u Srbiji 1914. Prema dnevniku Stjepana Sarkotića”. U: *1914. Prva godina rata u Trojnoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, ur. Vijoleta Herman Kaurić. Zagreb: Matica hrvatska, 2018, 187-205.

DUKIĆ, Toni. „Obitelj Mile i Ivke Budak u Prvom svjetskom ratu”. Diplomski rad, Filozofski fakultet u Splitu, 2019.

GABELICA, Mislav. „Mladohrvatski pokret do odvajanja od Starčevićeve hrvatske stranke prava 1910. godine”. *Zbornik Odsjeka za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 34 (2016): 213-238.

GABELICA, Mislav. „Pravaška mladež na hrvatskom sveučilištu uoči Prvog svjetskog rata”. *Društvena istraživanja* 20 (2011), br. 4: 1139-1161.

HAMERŠAK, Filip. *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*. Zagreb: Ljevak, 2013.

JAREB, Jere. „Prilog životopisu dra Mile Budaka (Sv. Rok, Lika, 30. kolovoza 1889. – Zagreb, 7. lipnja 1945.)”. U: *Mile Budak. Pjesnik i mučenik Hrvatske*, ur. Vinko Nikolić. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1990, 21-95.

JONJIĆ, Tomislav. *Antun Gustav Matoš. Pod Starčevićevim barjakom*. Zagreb: AGM, 2019.

JONJIĆ, Tomislav; MATKOVIĆ, Stjepan. „Presuda protiv Mile Budaka i družine pronađena je i objavljena”. *Društvena istraživanja* 22 (2013), br. 2: 360-375.

JURIŠIĆ, Karlo. *Fra Gabro Cvitanović i njegov ratni dnevnik (1914. – 1918.)*. Split: Zbornik „Kačić”, 1984.

KADIĆ, Ante. „Autobiografska djela Mile Budaka: ‘Ratno roblje’ i ‘na Vulkanima’”. U: *Mile Budak. Pjesnik i mučenik Hrvatske*, ur. Vinko Nikolić. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1990, 141-170.

KADIĆ, Ante. „Dva lička pripovjedača: Bude Budisavljević i Mile Budak”. U: *Mile Budak. Pjesnik i mučenik Hrvatske*, ur. Vinko Nikolić. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1990, 171-184.

KARAULA, Željko. „Prilozi za biografiju Budislava pl. Budisavljevića Prijedorskog uz pomoć njegovih neobjavljenih memoara ‘Pomenci iz moga života’”. *Senjski zbornik* 38 (2011): 87-129.

KOVAČIĆ, Ivan, ur. *Život i djelo Vladimira Čopića*. Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1978.

LAZAREVIĆ, Dragana; KRIVOŠEJEV, Vladimir. *Valjevo 1914.-1915. godine. Grad bolnica*. Valjevo: Narodni muzej Valjevo, 2015.

MATKOVIĆ, Stjepan. „Korespondencija Vladimira Čopića s Isom Kršnjavim”. *Senjski zbornik* 48 (2021): 317-344.

NEŠIĆ, Bojana; GRUDEN MILENTIJEVIĆ, Ivana; VLAISAVLJEVIĆ, Marina; OZIMIĆ, Nebojša. *Niš. Ratna prestonica Srbije 1914. – 1915.* Niš: Narodni muzej Niš, 2014.

NICOLLET, Charlotte. *Ferdinand Ier de Bulgarie. Un tsar dans la tourmente des Balkans*. Paris: CNRS Éditions, 2021.

NOVOSEL, Filip. „Hrvatsko-slavonske postrojbe u sastavu austrougarske vojske za vrijeme Prvog svjetskog rata”. *Scrinia Slavonica* 10 (2010): 267-289.

OČAK, Ivan. *Vojnik revolucije*. Zagreb: Spektar, 1990.

PETRINOVIĆ, Ivo. *Mile Budak. Portret jednog političara*. Split: Književni krug, 2003.

POJIĆ, Milan. „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868. – 1914”. *Arhivski vjesnik* 43 (2000): 147-169.

TOMINAC, Nikola. „Hrvatske postrojbe u pohodu na Srbiju s naglaskom na djelovanje Carske i kraljevske 79. pješačke pukovnije *Grof Josip Jelačić*”. U: *1914. Prva godina rata u Trojedinj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, ur. Vijoleta Herman Kaurić. Zagreb: Matica hrvatska, 2018, 139-185.

SUMMARY

The Fate of a Croatian Family in the Turmoil of the Great War: The Spouses Mile and Ivka Budak from the Pre-War Period to the Collapse of Serbia (1912–1915)

A high-ranking official in the Independent State of Croatia (1941–1945), executed during Tito's purges in Yugoslavia, Mile Budak (1889–1945) remains a figure who provokes controversy, polemics, and passionate debate over his role in the Second World War. Yet his life, marked by hardship and turbulence, cannot be reduced solely to the years he spent serving the dictatorship of Ante Pavelić. He was also an important writer and a prominent figure in the Croatian national movement in Austria-Hungary and later in Yugoslavia. At various moments, he appears as a witness, a victim, and a participant in the dramas that unfolded at the crossroads of the Danubian and Balkan regions during the first decades of the twentieth century. His literary work, political engagement, and missteps all bear the imprint of the vicissitudes he experienced.

This article examines his trajectory between the eve and the early months of the Great War, from 1912 to 1915, when his fate became inextricably bound to the Habsburg Army — for better and, above all, for worse. Mobilized in 1914 and sent to the Serbian front, he was wounded and taken prisoner, before being swept away in the disastrous retreat of enemy forces during the Central Powers' offensive in the autumn of 1915. The analysis draws in part on his family correspondence from these turbulent and tumultuous years, preserved at the Croatian Pontifical College of St. Jerome in Rome.

Keywords: Mile Budak; First World War; Croatian prisoners of war; Austro-Hungarian Army; Balkan theatre 1914.